

Εκπαίδευση και κοινωνικοποίηση στο σχολείο των ελληνοιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων

Παναγιώτα Παπαευαγγέλου
ppapaevangelou@hotmail.com

Φιλολόγος, Πρότυπο Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη. Το σχολείο κατά τα ελληνοιστικά και αυτοκρατορικά χρόνια συνδέεται στενά με τη δια βίου μάθηση και την κοινωνικοποίηση. Η εκπαίδευση ήταν ανοικτή στην κοινωνία και το ενδιαφέρον για συστηματοποίησή της είχε, εκτός από τον δημόσιο, έντονα ιδιωτικό χαρακτήρα. Κάθε πόλη, ανάλογα με τις κοινωνικές δομές και τα οικονομικά της μέσα, προσδιόριζε τους ιδιαίτερους εκπαιδευτικούς στόχους της και την πολιτική της. Υπάρχουν, όμως, κάποια κοινά στοιχεία που απορρέουν από την εκπαιδευτική παράδοση των κλασικών χρόνων. Ένα από αυτά ήταν η σύνδεση των γνώσεων και της πνευματικής καλλιέργειας με τον δημόσιο βίο, κάτι που επιχειρείται στο σχολείο αυτών των περιόδων με ακόμα πιο έντονο τρόπο και με κύριο στόχο την προετοιμασία των μαθητών για τον ρόλο του κοινωνικοποιημένου ατόμου. Η διοργάνωση αγώνων και η λατρεία στις διάφορες μορφές της στο πλαίσιο του σχολείου, η συμμετοχή σε δημόσιες τελετές και η δημιουργία μαθητικών συλλόγων αποτελούν τα μέσα αυτής της κοινωνικοποίησης.

Λέξεις κλειδιά: ελληνοιστική περίοδος, αυτοκρατορικά χρόνια, κοινωνικοποίηση σχολείο.

Εισαγωγή

Οι πληροφορίες για το σχολείο των ελληνοιστικών χρόνων αντλούνται από το διασωθέν επιγραφικό υλικό, κυρίως *τιμητικά ψηφίσματα* για την προσφορά γυμνασιάρχων, δασκάλων, πολιτών, αρχόντων και αξιωματούχων, *καταλόγους νικητών σε σχολικούς αγώνες*, καθώς και *αιγυπτιακούς παπύρους* με αναφορές στην οργάνωση και το πρόγραμμα των σχολείων. Οι πηγές αυτές, παρά την αποσπασματικότητα και τον τοπικό χαρακτήρα τους, επιτρέπουν τη διαμόρφωση άποψης για την εκπαίδευση και τη σχέση της με τον δημόσιο βίο, αλλά κυρίως για τον τρόπο κοινωνικοποίησης των μαθητών. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι επιγραφές από διαφορετικές ελληνικές πόλεις, κυρίως της Μικράς Ασίας και των νησιών, από τις οποίες καταδεικνύεται ότι υπήρχε σαφές ενδιαφέρον για την παιδεία και τη συστηματοποίηση της μόρφωσης.

Είδος εκπαίδευσης

Κάθε πόλη, ανάλογα με τις κοινωνικές δομές και τα οικονομικά της μέσα, προσδιόριζε τους ιδιαίτερους εκπαιδευτικούς στόχους της και χάρασσε την πολιτική της. Για παράδειγμα, η σχολική εκπαίδευση στην Τέω ήταν απολύτως προσανατολισμένη προς το επάγγελμα των τεχνιτών του Διονύσου, γι' αυτό και δινόταν έμφαση στη διδασκαλία των μουσικών αντικειμένων, στη θεωρία («*τά μουσικά*», «*ρυθμογραφία*»-ίσως καταγραφή μέτρων, «*μελογραφία*»-ίσως καταγραφή μελών) και πράξη της μουσικής, στον χορό και το τραγούδι,

καθώς και σε άλλα συγγενή αντικείμενα, όπως απαγγελία ποίησης και απόδοση διαλόγων, σχέδιο, ζωγραφική και δράμα.¹ Ωστόσο, παρόλο που η εκπαίδευση δεν ήταν ενιαία, υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία ως συνέχεια της εκπαιδευτικής κλασικής παράδοσης, χάρη στην οποία, παρά τις κοινωνικοπολιτικές μεταβολές και την πολιτισμική συνένωση, διατηρήθηκε η ελληνική συνείδηση και ο ελληνικός πολιτισμός στα ελληνιστικά βασίλεια (Baumgarten, 2006a) και παγιώθηκε η θέση των κλασικών χρόνων ότι η συνείδηση και όχι η καταγωγή προσδιορίζουν την εθνικότητα.²

Βαθμίδες εκπαίδευσης

Οι μαθητές κατανέμονταν σε τρία επίπεδα (*παιῖδες, ἔφηβοι, νέοι*) με τις υποομάδες τους βάσει ηλικίας και ψυχοσωματικής ανάπτυξης. Η διδασκαλία γινόταν σε ξεχωριστές εγκαταστάσεις, όπως στα τρία γυμνάσια της Περγάμου (Radt, 1999), ή σε κοινές, όπως στην Πριήνη, την Αλικαρνασσό και τον Κολοφώνα.³ Στην πρώτη βαθμίδα (*παιῖδες, μειράκια*) φοιτούσαν παιδιά 7-15 ετών. Ακολουθούσε το σχολείο των εφήβων (Nilsson, 1955; Baumgarten, 2006b) για μαθητές 14/15-18 χρόνων (*νεότεροι, μεσαίοι, μεγαλύτεροι*), διάρκειας μάλλον τριών ετών.⁴ Η εισαγωγή τους σ' αυτό πιστοποιείται από άμεσες μαρτυρίες. Σε επιγραφή της Περγάμου υπάρχει η φράση «οἱ ἐγκριθέντες εἰς τοὺς ἐφήβους ἐκ τῶν παιδῶν», και σε άλλη από την Τέω αναφέρεται η παράδοση μαθήματος μουσικής σε παιδιά κατά τα δύο τελευταία χρόνια της φοίτησής τους και σε εφήβους.⁵ Οι έφηβοι προχωρούσαν, στη συνέχεια, στην τρίτη βαθμίδα των ανώτατων σπουδών, τις οποίες παρακολουθούσαν οι άνω των 18 ετών, ηλικία, κατά την οποία είχαν ολοκληρώσει τη σωματική τους διάπλαση, αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα και διέθεταν εισοδήματα που μπορεί να ελέγχονταν από τον γυμνασίαρχο.⁶ Με την αποφοίτησή τους εισέρχονταν στις τάξεις του στρατού (Μέγαρα, Βοιωτία) (Nilsson, 1955; Baumgarten, 2006b) ή θεωρούνταν πολίτες, όπως στη Μίλητο,⁷ όπου έδιναν όρκο πίστης στη συμμαχία με τον Πτολεμαίο Β΄ Φιλάδελφο, Φαραά της Αιγύπτου. Άγνωστο είναι, όμως, αν και αυτή η ομάδα κατανεμόταν σε υποομάδες, αν η συμμετοχή στα μαθήματα ήταν υποχρεωτική και πόσο διαρκούσε η εκπαίδευσή τους.

Ιδιωτική και δημόσια εκπαίδευση

Η εφηβεία ήταν η *μόνη δημόσια εκπαιδευτική βαθμίδα* που οργανωνόταν και ελεγχόταν από το κράτος κατά το αθηναϊκό πρότυπο (Nilsson, 1955).⁸ Η μόρφωση που προσφερόταν στο πλαίσió της ήταν σφαιρική και κάλυπτε τη σωματική, πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη ενός εφήβου. Πληροφορίες για άλλου είδους δημόσια εκπαιδευτική μέριμνα δεν

¹ Τέως: SIG³ 578, 18-19 [Dittenberger, W.(1915-1921). *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig]; CIG 3088 [*Corpus Inscriptionum Graecarum*, Hildesheim/N.Y., Georg Olms, 1977]; Χίος: CIG 3665; Μαγνησία στον Μαϊάνδρο ποταμό: SIG³ 960.

² Ισοκράτης, *Παναηγυρικός* 50.

³ *JÖArch (Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes)* XI, 1908, 53-58, από: <http://archive.org/details/jahresheftedes11stuoft>.

⁴ Σε επιγραφές (CIG 3665 σ. 11; SIG³ 959 [Χίος]; SIG³, 1061 [Σάμος]) αναφέρονται οι «πάλληκες/μελλέφηβοι» (= όσοι βρίσκονταν στη μεταβατική φάση προς την εφηβική ηλικία), ενώ σε άλλες (SIG³ 1028 [Κως]) γίνεται λόγος για αγώνες «ἠβόντων» (=που έχουν εισέλθει στην εφηβεία) και «ἀνήβων» (=που δεν είναι ακόμη έφηβοι).

⁵ *AM (Athenische Mitteilungen)*, XXXIII, 1908, 387 κ.εξ. (Πέργαμος) από: <http://archive.org/stream/mitteilundes15abtegoog#page/n455/mode/2up>, και SIG³ 578 (Τέως).

⁶ Βέροια: SEG 27.261 [Supplementum Epigraphicum Graecum].

⁷ Επιγραφή Μιλήτου: I.Milet I 3, No 139/3^{ος} αι. π.Χ.

⁸ Αριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία*, κεφ. 42.

υπάρχουν. Στις μεγάλες πόλεις, όμως, ήταν εύκολη υπόθεση η αναζήτηση ιδιωτικών δασκάλων από τους γονείς που ενδιαφέρονταν για τη μόρφωση των παιδιών τους και διέθεταν τα απαιτούμενα οικονομικά μέσα, σε αντίθεση με τις μικρότερες, κυρίως στην Ανατολή, όπου οι δυνατότητες ήταν περιορισμένες ή μηδαμινές. Επομένως, θεωρητικά, ήταν υποχρεωμένο το ίδιο το κράτος ή ο δήμος να μεριμνήσει για την εκπαίδευση και των μικρότερων παιδιών. Σύμφωνα όμως με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, η εκπαίδευση και στην ελληνιστική περίοδο παραμένει, γενικά, *ιδιωτική*. Αυτό σημαίνει ότι, αν οι οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας ήταν περιορισμένες ή αν οι γονείς αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό τα έξοδα για τη μόρφωση, τα παιδιά δεν φοιτούσαν στο σχολείο, εφόσον κάτι τέτοιο δεν ήταν υποχρεωτικό όπως σήμερα. Παρόλ' αυτά, η αξία της παιδείας είχε συνειδητοποιηθεί (Harris, 1989; Marrou, 1957), και το θέμα της *δημόσιας εκπαίδευσης* (και για τα κορίτσια) είχε αρχίσει να τίθεται ως προβληματισμός ήδη από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹ Το πρόβλημα, όμως, συνέχιζε να είναι, κυρίως στην ελληνιστική περίοδο, η οικονομική κατάσταση κάθε πόλης που επέτρεπε ή όχι τη δημόσια στήριξη της εκπαίδευσης (Marrou, 1957; Schmitz, 1997). Γεγονός είναι, επίσης, ότι ο αριθμός των ατόμων που φοιτούσαν σε σχολεία παρουσιάζεται κατά μέσο όρο ως ο μεγαλύτερος των αρχαίων χρόνων. Ο αλφαριθμητισμός, μάλιστα, κατά την ελληνιστική περίοδο υπολογίζεται σε 30-40%, ενώ αργότερα, στα αυτοκρατορικά χρόνια, ο αριθμός των αναλφαβήτων ίσως αυξήθηκε (οι μαρτυρίες σχετικά με την προσφορά ευεργετών σε σχολεία είναι ελλιπέστατες) (Harris, 1989). Γεγονός είναι ότι οργανωμένα σχολεία λειτουργούσαν, συνήθως, σε αστικά κέντρα, συνεπώς οι κάτοικοι των επαρχιών, κυρίως των απομακρυσμένων, ήταν αποκομμένοι από τη μόρφωση.

Λύση στο πρόβλημα της οικονομικής ενίσχυσης της εκπαίδευσης πρόσφεραν οι *ευεργέτες*, οι οποίοι με τις δωρεές τους (ιδίως από τον 3^ο αι. π.Χ.) χρηματοδοτούσαν την ίδρυση σχολείων που λειτουργούσαν *υπό δημόσια επίβλεψη*, αν και ο ακριβής αριθμός τους δεν μπορεί να προσδιοριστεί (Laum, 1914; Ziebarth, 1914). Αντιπροσωπευτική περίπτωση είναι το *σχολείο παιδων του Ευδήμου* στη Μίλητο και το *σχολείο του Πολύθρου* στην Τέω¹⁰. Από τα ιδρυτικά τους κείμενα διαμορφώνεται μια εικόνα για τους όρους λειτουργίας και των άλλων βαθμίδων (Nilsson, 1955; Harris, 1989). Εξίσου σημαντική είναι, επίσης, επιγραφή (Cormack, 1977) με τον «γυμνασιαρχικόν νόμον» του γυμνασίου της Βέροιας, καθώς και απόσπασμα σχολικού ημερολογίου από την Κω.¹¹

Παράγοντες κοινωνικοποίησης των μαθητών

Στο ελληνιστικό σχολείο συνδέονταν οι γνώσεις και η πνευματική καλλιέργεια με τον δημόσιο βίο. Η παιδεία απέκτησε πιο «ανθρωπιστικό» περιεχόμενο δηλώνοντας όχι μόνο μια εκπαιδευτική διαδικασία, στην οποία υποβάλλεται το παιδί, ώστε να αποκτήσει γνώσεις, να γίνει καλλιεργημένο άτομο, σωστός πολίτης και συμπολίτης, αλλά κυρίως το αποτέλεσμα μιας εκπαίδευσης που θέτει ως στόχο τη δια βίου διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου (Baumgarten, 2006a) με βασικό κίνητρο την *άμιλλα (άγων, φιλοτιμία)*. Ειδικότερα, το σχολείο ήταν ιδιαίτερα ανοικτό στην κοινωνία και προσανατολισμένο στην άμεση σύνδεση των μαθητών με την οργάνωση και τη λειτουργία

⁹ Πλάτων, *Πολιτεία* Ε' 456b-457c; 455d-456c; 455d-456a; 466c-d; Αριστοτέλης, *Πολιτικά* Θ' 1337a 33; Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη ιστορική* XII 12, 4 και 13.

¹⁰ SIG³ 577 (Μίλητος); SIG³ 578,960; CIG 3088; OGI [Orientis Graeci Inscriptiones] 309 (Τέως).

¹¹ SEG 27.261, 1977 (Βέροια); SIG³ 1028 (Κως).

της. Η κοινωνικοποίησή τους γινόταν με τη συμμετοχή σε *σχολικούς αγώνες*, στις διάφορες μορφές *λατρείας και δημόσιων τελετών*, καθώς και με τη δημιουργία και δραστηριοποίηση *μαθητικών συλλόγων*.

Σχολικοί αγώνες

Οι μαθητικοί αγώνες συνδέονται άμεσα με τον τρόπο μετάβασης των μαθητών από τη μια εκπαιδευτική βαθμίδα στην άλλη, δεδομένου ότι τότε δεν υπήρχαν εξετάσεις, όπως τις κατανοούμε σήμερα (Schmitz, 1997). Προς αυτή την κατεύθυνση πολύτιμοι είναι οι *κατάλογοι νικητών σε μαθητικούς αγώνες* που διοργανώνονταν από τις πόλεις στο πρότυπο των δημόσιων αγώνων, με στόχο την καλλιέργεια πνεύματος αγωνιστικότητας και άμιλλας («*φιλοτιμία*»), καθώς και την άσκηση σε καταστάσεις ανάλογες με αυτές που θα αντιμετώπιζαν οι μαθητές στην ενήλικη ζωή τους. Παράλληλα, οι αγώνες αυτοί αποτελούσαν ουσιαστικά και τον μοναδικό επίσημο δημόσιο έλεγχο της επίδοσης μαθητών και δασκάλων, επομένως, την πιστοποίηση της προόδου ή της ολοκλήρωσης της φοίτησης. Τα ονόματα των νικητών αποτυπώνονταν συνήθως σε πέτρα ή μάρμαρο και τοποθετούνταν σε ειδική, περίοπτη θέση, στον σχολικό χώρο ή και σε ιερό, ως παράδειγμα προς μίμηση των υπολοίπων, συμμαθητών και μη.¹²

Κατάλογοι νικητών παιδών και εφήβων από τις Ερυθρές πληροφορούν για αγώνες ανάγνωσης, ζωγραφικής, καλλιγραφίας, ψαλμού, κιθαρωδίας, ρυθμογραφίας, κωμωδίας, μελογραφίας.¹³ Άλλος κατάλογος από τη Χίο αναφέρεται σε αγώνες μουσικών αντικειμένων (απαγγελίας, ψαλμού, κιθαρισμού), και από την Πέργαμο σε αγώνες «*ἀναγνώσεως*» επικής, ελεγειακής και λυρικής ποίησης.¹⁴ Σε επιγραφή από την πόλη Ύδη τιμάται παιδονόμος για την καθιέρωση άθλων και την παρότρυνση των παιδών σε άμιλλα στην ανάγνωση, καλλιγραφία και πολυμαθία, ενώ στην Πριήνη εξαιρείται ο γυμνασίαρχος Αύλος Αιμίλιος Ζώσιμος για τη διοργάνωση και αθλοθεσία αγώνων εφήβων σε φιλολογικά αντικείμενα και στη γυμναστική με πολύτιμα έπαθλα για δασκάλους και μαθητές.¹⁵ Στη Βέροια, οι γυμναστές έπρεπε να διοργανώνουν τρεις φορές το έτος «*ἀποδείξεις*» των παιδών με έπαθλο στεφάνι ελιάς και στην Τέω ο Πολύθροπος όρισε να γίνονται οι δοκιμασίες της γλώσσας στο γυμνάσιο και της μουσικής στη Βουλή.¹⁶

Από το επιγραφικό υλικό προκύπτει, επίσης, ότι και τα κορίτσια έπαιρναν μέρος σε αγώνες. Στην Πέργαμο, κορίτσια συμμετείχαν σε αγώνες καλλιγραφίας, ανάγνωσης και απαγγελίας επικής, ελεγειακής και λυρικής ποίησης. Στη Σμύρνη ο πρύτανης της πόλης και ο Νικάνωρ, υπεύθυνος για την «*εύκοσμίαν*» των κοριτσιών, είχαν την ευθύνη ο πρώτος της διοργάνωσης και ο δεύτερος της αρχειοθέτησης των αγώνων (Robert, 1937; Baumgarten, 2006a).¹⁷ Τέτοια στοιχεία οδηγούν στη διατύπωση της υπόθεσης ότι τα κορίτσια φοιτούσαν σε σχολείο (ίσως) ξεχωριστό από αυτό των αγοριών, με δική του διοικητική αρχή.

Η παραπάνω διαδικασία ελέγχου των μαθητικών επιδόσεων συνεχίστηκε και στα αυτοκρατορικά χρόνια. Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι στο γυμνάσιο της Αθήνας «*Διογένειον*», όπου η παρεχόμενη μόρφωση ήταν σωματική και πνευματική με εξετάσεις για την αξιολόγησή της, ο στρατηγός Αμμώνιος εξέτασε τους εφήβους στη λογοτεχνία,

¹² Κορησσός, SIG³ 958 σ. 40 κ.εξ./3^{ος} αι. π.Χ.

¹³ Επιγραφή Ερυθρών: I.[Inscriptio] Erythrai 81; CIG 3088/2^{ος} αι. π.Χ.

¹⁴ SIG³ 59/2^{ος} αι.π.Χ. (Χίος); AM XXXVII 1912, 277 b/1^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ. (Πέργαμος).

¹⁵ SEG 38.1072, 1988 (Ύδη); επιγραφή Πριήνης; I.Priene 113. 114/1^{ος} αι. π.Χ.

¹⁶ SEG 27.261 (Βέροια); SIG² 578 (Τέως).

¹⁷ Επιγραφή Περγάμου: I.Pergamon 463 B; AM XXXVII 1912, 277 No 1; XXXV 1910, 436, No 36.

γεωμετρία, ρητορική και μουσική κατά τη σχολική εορτή των Μουσών και τίμησε τους διακριθέντες δασκάλους τους με δείπνο.¹⁸ Στην Αθήνα διοργανώνονταν, επίσης, αγώνες εκφώνησης πανηγυρικού λόγου και απαγγελίας για εφήβους (Marrou, 1957; Schmitz, 1997).¹⁹

Οι σχολικοί αγώνες διεξάγονταν ανά έτος, κατά τον επίσημο εορτασμό του σχολείου, αλλά και ανά μήνα ή συχνότερα (*άγωνάρια*), σε όλα τα διδασκόμενα αντικείμενα.²⁰ Γίνονταν, επίσης, δοκιμασίες (*άποδείξεις, επίδειξεις*) στη μουσική, όπως αγώνες κιθάρας με τα δάχτυλα και με το *πλήκτρον* (*διάψαλμος, διακιθαρισμός*), αλλά και σε φιλολογικά αντικείμενα, καθώς και αθλητικοί ή στρατιωτικοί αγώνες (*διαδρομαί*).

Εκτός από τον έλεγχο επίδοσης στα διδασκόμενα αντικείμενα, αξιολογούνταν, με τον ίδιο τρόπο, σε όλο τον ελληνικό κόσμο, η επιμέλεια και η συμπεριφορά των μαθητών. Απονέμονταν, μάλιστα, βραβεία για την «*εύεξίαν*» (καλή κατάσταση υγείας και σώματος), την «*εύταξίαν*» (πειθαρχία), την «*φιλοπονίαν*» και την «*φιλομαθίαν*», τον ζήλο για απόκτηση γνώσεων.²¹ Αλλά και σε καταλόγους νικητών από τη Σάμο, την Πριήνη, την Πέργαμο και τη Σηστό, οι παίδες που ολοκλήρωσαν τη φοίτησή τους και προήχθησαν στους εφήβους χαρακτηρίζονται ως *εΰτακτοι, φιλόπονοι, εύεκται*.²² Ανάλογες αναφορές (Crowther, 1991) υπάρχουν για τη Χαλκίδα, τη Βέροια, τις Ερυθρές.²³ Ιδίως από τον 1^ο αι. π.Χ., η «*φιλομαθία*» αποτελούσε βασικό στόχο των μαθητών που ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη, γενικά όμως, όπως συνάγεται από επιγραφές για μαθητές που απεβίωσαν, χαρακτηρίζε, μαζί με την «ευταξία» και τη «φιλοστοργία» προς τους γονείς, την ορθή συμπεριφορά. Για παράδειγμα, στην Ιασό τιμάται ο μαθητής Όμπριμος για την ευταξία, τη φιλομαθία και τη φιλοστοργία του, αλλά και ο εφήβαρχος Μελανίων για τη φιλοπονία, τη φιλομάθεια και τον ζήλο του για την εκπαίδευση και την ευκοσμία των μαθητών.²⁴

Από τις υπάρχουσες πηγές, όμως, δεν είναι βέβαιο αν και οι μικρότεροι παίδες συμμετείχαν σε σχολικούς αγώνες με την ίδια συχνότητα, όπως και οι μεγαλύτεροι συμμαθητές τους. Οι κατάλογοι νικητών σχολικών αγώνων από την Πέργαμο, την Τέω και τη Χίο στην καλλιγραφία, ανάγνωση και απαγγελία επικής, ελεγειακής και λυρικής ποίησης αναφέρονται, κατά πάσα πιθανότητα (Marrou, 1957), σε παιδιά ηλικίας 12-16 ετών.²⁵

Στους μαθητικούς αγώνες, αξιολογούνταν και οι δάσκαλοι βάσει των επιδόσεων των μαθητών τους. Στην Κω αναφέρεται²⁶ εξέταση δασκάλων («*άποδείξεις*») και σε κατάλογο νικητών από την Έφεσο καταγράφονται οι δάσκαλοι και οι παίδες που νίκησαν σε αγώνες

¹⁸ Πλούταρχος, *Ἠθικά* 736 D

¹⁹ Αίλιος Αριστείδης, *ορ.* 30, 20 [έκδ. Behr 1976].

²⁰ SIG³ 1028 (Κως).

²¹ Michel, Ch. (1900). *Recueil d'inscriptions grecques*, Bruxelles-Lamertin, 327, 83 (Σηστός), από: <http://archive.org/details/recueildinscript00michuoft>; Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopädie* VII, 2, 1914; BCH (*Bulletin de Correspondance Hellénique*) 22, 1898, (Suppl.), 493, 12.15-17.

²² AM XXVIII 1903: 353 (Σάμος); I.Priene 113 (Πριήνη); IG 4.482/2^{οc} αι. π.Χ. (Πέργαμος); OGI 1.339.83κ.εξ., και AM XXXIII 1908: 387-389 (Σηστός).

²³ SEG 29.806/2^{οc} αι.π.Χ. (Χαλκίδα); SEG 27.261 (Βέροια).

²⁴ SEG 4.220, 1929 = I. Iasos 120/1^{οc} αι. π.Χ., και I. Iasos 98.

²⁵ AM 35, 1910: 436, No 20 (αγώνες καλλιγραφίας και ανάγνωσης); SIG³ 578/3^{οc} αι.π.Χ.; Michel (1900): 913 B 4 /2^{οc} αι.π.Χ. (από: <http://archive.org/details/recueildinscript00michuoft>); AM 37, 1912, 277 b (αγώνες απαγγελίας ποίησης); SIG 359, 8, και Michel (1900): 913 A6, B3.

²⁶ SIG³ 1028.

γλώσσας και σχεδίου, σε μουσικούς και αθλητικούς αγώνες (Keil, 1952). Στη Μίλητο, ανάλογα θέματα ρυθμίζονταν με τον *παιδονομικόν νόμον*.²⁷

Η «προαγωγή» από τη μία «τάξη» στην άλλη ήταν σημαντική, όπως προκύπτει από το ότι, επί Αυγούστου, στη Στρατονίκεια προβλεπόταν ποινή φυλάκισης για τον υπεύθυνο των παιδών, αν παραμελούσε την ενημέρωση της Βουλής για την προαγωγή τους στη βαθμίδα των εφήβων. Αυτή η αυστηρότητα δεν ήταν γενικευμένη και ίσως σχετιζόταν με την αναγκαιότητα επιλογής χορού παιδών για την καθημερινή απόδοση ύμνων στους θεούς.²⁸ Επίσης, δεν είναι γνωστός ο τρόπος μετάβασης από το σχολείο των εφήβων σε αυτό των νέων –ίσως ήταν αυτόματη με τη συμπλήρωση της απαιτούμενης ηλικίας.²⁹ Οι νέοι συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους, γυμνάζονταν, πιθανόν όχι με την ένταση της προηγούμενης βαθμίδας, και παρακολουθούσαν διαλέξεις/θεωρητικά μαθήματα σε ανώτερο επίπεδο.

Μαθητικές ενώσεις

Οι μαθητές οργανώνονταν σε «*συνόδους*» που λειτουργούσαν στο πρότυπο των θρησκευτικών/λατρευτικών, επαγγελματικών, εμπορικών ενώσεων/συντεχνιών των ενηλίκων («*κοινά*», «*θίασοι*», «*σύνοδοι*», «*collegia*»), οι οποίες δραστηριοποιούνταν στις πόλεις και στην ευρύτερη περιφέρειά τους με σημαντικό ρόλο στον κοινωνικό, θρησκευτικό και πολιτικό βίο. Το φαινόμενο φαίνεται να εξαπλώνεται σε όλη την αρχαιότητα γενικά, αν και με ιδιαιτερότητες τοπικού χαρακτήρα, και είναι ξεχωριστό, διότι πρόκειται για κοινότητες με τελετουργικό και κανόνες που πρόσφεραν στα μέλη τους συγκεκριμένη ταυτότητα. Την ακμή τους γνώρισαν στις λεγόμενες «κοσμοπολιτικές» περιόδους της αρχαιότητας (ελληνιστική, ρωμαϊκή) κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα (Πειραιάς, Αθήνα, Δήλος, Πέργαμος, Ρόδος κ.ά.) (Hölscher, 1999).

Η ύπαρξη και δράση των μαθητικών συλλόγων συνάγεται από επιγραφικό υλικό, σύμφωνα με το οποίο τα μέλη τους μπορούσαν να αποδώσουν τιμητικές διακρίσεις, όπως χρυσό στεφάνι ή από κλάδο ελιάς, προτομή ή χάλκινο άγαλμα, σε πολίτες για τις εξαιρετικές υπηρεσίες τους, να τιμήσουν με ψήφισμά τους τον γυμνασίαρχό τους, δασκάλους τους, κάποιον αξιωματούχο, (αργότερα) τον Ρωμαίο αυτοκράτορα ή αποβιώσαντες συμμαθητές τους, ή να καθιερώσουν σχετική λατρεία. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. (185/45 π.Χ.) από την ακρόπολη του Κουρίου (Κύπρος), σύμφωνα με την οποία η ένωση των μαθητών του γυμνασίου αποφάσισε με ψήφισμα να στεφανώσει τον Ηλλόφιλο και τους γιους του, να τοποθετήσει χάλκινο ανδριάντα του με επίχρυση ασπίδα στο γυμνάσιο και να καταγράψει σε στήλη το ψήφισμα, το οποίο θα τοποθετούνταν δίπλα στο άγαλμα (Mitford, 1950). Στην Αίγινα, αναφέρεται η ανέγερση μνημείου από τη Βουλή, τον δήμο, τα μέλη των ενώσεων της πόλης και τα μέλη των μαθητικών ενώσεων του γυμνασίου.³⁰ Σε άλλη μαρτυρία από την Καλλίπολη (Θράκη), οι παίδες, οι έφηβοι και οι δάσκαλοι εμφανίζονται να στεφανώνουν, κάθε ομάδα χωριστά, έναν γεωμέτρη (Dumont & Homolle, 1892; Nilsson, 1955). Στην Ακραϊφία (Βοιωτία), επί Νέρωνα, υπήρχε μαθητική ένωση για τη λατρεία αποβιώσαντος εφήβου, του Επαμεινώνδα. Οι γονείς του ενίσχυσαν οικονομικά τη δημιουργία αυτού του ομίλου, ο οποίος έφερε την ονομασία «*σύνδοδος τῶν ἠρωαστῶν καὶ ἐφήβων Ἐπαμεινώνδου καὶ Θεοκρίνης*» και κάθε χρόνο διοργάνωνε εορτή στο μνήμα του συμμαθητή τους και της αδελφής του Θεοκρίνης (Nilsson, 1955). Σε επιγραφή

²⁷ SIG² 577.

²⁸ SIG³ 578 (Τέως); CIG 2715 (Στρατονίκεια).

²⁹ AM XXXIII 1908: 387κ.εξ.

³⁰ IG [Dittenberger, W. (1903-1905). *Inscriptiones Graecae* Leipzig] IV, 1, 43.

από την Πάτμο³¹ γίνεται λόγος για μια ένωση του γυμνασίου, στην οποία ανήκαν μαθητές λαμπαδηδρόμοι. Ο τιμώμενος, που ήταν ταμίας και γυμνασίαρχός τους, πρόσφερε λίθινη προτομή του Ερμή και δώρισε στην ένωση το ποσό των διακοσίων δραχμών, οι οποίες θα τοκίζονταν, για την ενίσχυση των οικονομικών τους.

Οι μαθητικοί σύλλογοι δεν ήταν απλώς οργανωμένες ομάδες μαθητών που πρόσφεραν ένα συγκεκριμένο έργο, αλλά κάτι ευρύτερο. Θα μπορούσαν να κατανοηθούν ως ενώσεις *συντρόφων* με βασικό σκοπό την ανάπτυξη και προαγωγή της συντροφικότητας ανάμεσα στα μέλη τους που συνεχιζόταν και μετά την αποφοίτηση. Οι συμμαθητές συσπειρώνονταν γύρω από έναν μαθητή-αρχηγό που ξεχώριζε ως προσωπικότητα και έδινε το όνομά του στον όμιλο κατά το πρότυπο των ενώσεων των ενηλίκων. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελούν επιγραφές από το γυμνάσιο της Θήρας, όπου αναφέρεται ο τιμώμενος θεός μαζί με το όνομα του επικεφαλής συμμαθητή: «Ζεύς μηλίχιος τῶν περὶ Πολύξενον», «Ζεύς τῶν περὶ Λάκιον», «Ζεύς τῶν περὶ Ὀλυμπιόδωρον» –Πολύξενος, Λάκιος, Ολυμπιόδωρος ήταν ίσως οι αρχηγοί του συλλόγου.³² Σε αιγυπτιακές επιγραφές (επί Πτολεμαίων) από την πόλη Φαγιούμ³³ γίνεται αναφορά σε όμιλο εφήβων με τη λέξη «*αἴρεσις*» (επιλογή, ελεύθερη ένταξη σε ομάδα) με αρχηγό τον Ασκληπιάδη (Nilsson, 1955).

Εικάζεται ότι υπήρχαν και *σύλλογοι κοριτσιών*. Για παράδειγμα, σε ψήφισμα από τη Σμύρνη³⁴ τα κορίτσια με τον επιστάτη τους, παιδιά και παιδονόμος, νέοι και γυμνασίαρχος προσφέρουν χρυσό στεφάνι και χάλκινο άγαλμα σε θανόντα συμπολίτη τους για τις εξαιρετικές υπηρεσίες του.

Ιδιαιτερότητα, τέλος, αποτελούσαν οι *σύλλογοι των νέων*, οι οποίοι διέθεταν δική τους περιουσία, ταμείο εσόδων και εξόδων και οικονομικό διαχειριστή που, συνήθως, ήταν ο γυμνασίαρχος. Στη Θεσσαλονίκη, οι νέοι εμφανίζονται να τιμούν τον γυμνασίαρχό τους, σε ψήφισμα του δήμου της Ιασού οι «μεγαλύτεροι» (έφηβοι ή άνδρες που είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους στο γυμνάσιο, αλλά συνέχιζαν να πηγαίνουν εκεί και να γυμνάζονται) ζητούν άδεια από Βουλή και δήμο μέσω του γυμνασιάρχου τους για την είσπραξη των τόκων, ποσού που είχαν τοκίσει, επικαλούμενοι την άδεια που είχε δοθεί στους νέους (Nilsson, 1955).³⁵ Κάτι ανάλογο συνεχίστηκε και στα αυτοκρατορικά χρόνια. Με επιστολή του ο αυτοκράτορας Αδριανός ευχαριστεί την ένωση νέων Περγάμου («*σύνδοδος τῶν ἐν Περγάμῳ νέων*»)³⁶ για τις ευχές τους επί τη ευκαιρία της ενθρόνισής του.

Λατρεία και εκπαιδευτικό πρόγραμμα

Οι μαθητές εισάγονταν σε θέματα θρησκευτικής πίστης και, γενικά, λατρείας μέσα από την καθημερινή επαφή με τη μυθική παράδοση και την πρακτική των μαθημάτων, ιδιαίτερα της λογοτεχνίας –ομηρικά έπη, Ευριπίδης, Αισχύλος, Σοφοκλής, Μένανδρος, Σαπφώ, Πίνδαρος κ.λπ. (Baumgarten, 2006a). Αλλά και η ονομασία που έπαιρναν, συχνά, κάποια γυμνάσια παρέπεμπε σε τιμώμενους ήρωες, ευεργέτες της πόλης ή θεούς, όπως «Ασκληπιός» (Σμύρνη), «Τιμολέων» (Συρακούσες), «Πτολεμαίον» και «Διογένειον» (Αθήνα), «Ομήρειον»

³¹ SIG³ 1068.

³² IG XII 3 Suppl. 1316.1317.1318/3^ο αι. π.Χ.

³³ Mitteis, L. & Wilcken, U. (1912). *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, τόμος A 2, Nr 141.142, A 2, Nr 1, II, Hildesheim, G.Olms (Teubner), από: <http://archive.org/details/grundzgeundchr11wilc>

³⁴ CIG 3185.

³⁵ BCH LXXI-LXXII, 1047-1048, 399 (Θεσσαλονίκη); REG [Revue des Études Grecques] VI 1893, 166, 4 (Ιασός).

³⁶ SIG³ 831.

(Σμύρνη, Χίος, Νότιον)³⁷. Επίσης, ο ευρύτερος εξωσχολικός περίγυρος κοσμούσαν από ναούς, τεμένη, βωμούς, αγάλματα αφιερωμένα σε θεούς, σε άρχοντες, εμπνευσμένα από μύθους και τη δράση ηρώων και ευεργετών της πόλης που διέγειραν την περιέργεια των παιδιών. Αλλά και η πληθώρα εορτών σε συνδυασμό με αγώνες, πομπές, θυσίες και συμπόσια συνέβαλλαν στο να γίνει η θρησκεία και όλες οι τελετές αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής των μαθητών και άριστη προετοιμασία τους για την ένταξή τους στην κοινωνία, δεδομένου ότι η συμμετοχή ήταν υποχρεωτική.

Λατρεία θεών

Στο γυμνάσιο και την παλαίστρα λατρεύονταν ως προστάτες-θεοί ο *Ερμής* (για όλες τις δραστηριότητες του γυμνασίου), ο *Ηρακλής* (για τη δύναμη) και οι *Μούσες* (για τα γλωσσικά/θεωρητικά μαθήματα και τη μουσική). Προς τιμήν τους υπήρχαν μέσα στον σχολικό χώρο ναΐσκοι, βωμοί ή αγάλματα, γίνονταν θυσίες και διοργανώνονταν αγώνες, όπως τα «*Έρμια*». Στη Χίο αναφέρονται, για παράδειγμα, τέτοιοι αγώνες με θυσίες προς τιμήν του Ηρακλή και των Μουσών και βράβευση των διακριθέντων, και στην Πέργαμο θυσίες προς τιμήν των θεών της παλαίστρας.³⁸ Παράλληλα, σ' αυτούς τους θεούς αποδίδονταν τιμές και με διάφορες άλλες ευκαιρίες που σχετίζονταν με το σχολείο, όπως κατά την εκλογή των δασκάλων. Για παράδειγμα, στο προαναφερθέν ιδρυτικό κείμενο του σχολείου της Μιλήτου ορίζεται ότι κατά την εκλογή δασκάλων από τον δήμο ο ιερέας του Ερμή Εναγώνιου και ο ιερέας των Μουσών θα κάνουν θυσίες και άλλες προσφορές, και ότι ο δάσκαλος της γυμναστικής και ο δάσκαλος της γλώσσας θα ορκίζονται ο πρώτος στον Ερμή και ο δεύτερος στον Απόλλωνα και τις Μούσες. Σε περίπτωση που δεν τηρούνταν αυτή η υποχρέωση, οριζόταν ως ποινή χρηματικό πρόστιμο προς το ταμείο του ιερού των θεών.

Παράλληλα με τους θεούς της παλαίστρας, στις διάφορες πόλεις λατρεύονταν και άλλοι θεοί ή και ιεροί λίθοι με τον απαιτούμενο σεβασμό κατά περίπτωση. Ιδιαίτερη ιερή αξία φαίνεται πως είχαν οι «κεραύνιοι λίθοι». Στο γυμνάσιο της Αβύδου αναφέρεται μετεωρόλιθος που λατρευόταν ως ιερός λίθος και στο γυμνάσιο των Μεγάρων ιερή πυραμοειδής πέτρα που ονομαζόταν «Απόλλων Καρινός».³⁹

Ο αφηρωισμός

Η λατρεία ηρώων από τη μυθική παράδοση, αλλά και υπαρκτών ατόμων συνδεδεμένων με την ιστορία του τόπου⁴⁰ αποτελούσε γενικά τμήμα της θρησκευτικής ζωής στην αρχαιότητα. Οι ήρωες επιτρεπόταν, κατ' εξαίρεση προς τα ειωθότα, να ενταφιάζονται μέσα στην πόλη – στην αγορά ή στο γυμνάσιο–, τιμές αποδίδονταν, συνήθως, και σε μέλη της οικογένειάς τους, ενώ ο αριθμός τους δεν ήταν αυστηρά καθορισμένος και μπορούσε να αυξηθεί αναλόγως.

³⁷ Πλούταρχος, *Τιμολέων*, 5, 4; *JÖArch VIII* 1905: 163, από: <http://archive.org/details/jahresheftedes08stuoft>.

³⁸ SIG³ 959 (Χίος); *AM XXXV* 1910, 410 (Πέργαμος).

³⁹ Πλίνιος πρεσβύτερος, *Naturalis historia* [ή *Historia naturalis*] II 150 (Αβυδος); Παιουσανίας, *Ἀττικὰ* 44, 2 (Μέγαρα); *RE* (Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopädie*), λ. «ἀγυειεύς», Band I, 1 (1893), Sp. 910–913, από: http://de.wikisource.org/wiki/RE:Agyieus_2, και «ἀργοὶ λίθοι», από: http://ia600305.us.archive.org/6/items/PWRE03-04/Pauly-Wissowa_II1_0723.png.

⁴⁰ Η προτομή του ήρωα και ευεργέτη της Περγάμου Διόδωρου Πάσπαρου (1^{ος} αι. π.Χ.) ήταν τοποθετημένη στην παλαίστρα σε θρόνο δίπλα στα αγάλματα των θεών και έφερε επιγραφή ότι ο δήμος τον τιμά για την «φιλοτιμία» και την «εύνοιά» του. *AM XXXII* 1907, 260, από: <http://archive.org/stream/mitteilugendes23abtgoog#page/n315/mode/2up>.

Σύμφωνα με επιγραφή από την Αμφίπολη,⁴¹ στην αγορά της πόλης ενταφιάστηκε ο Σπαρτιάτης στρατηγός Βρασίδης, ο οποίος έπεσε μπροστά στα τείχη της πόλης μαχόμενος εναντίον των Αθηναίων. Εκεί διοργανώνονταν κατ' έτος αθλητικοί αγώνες και γίνονταν θυσίες. Ο Φιλοποίμην⁴², επίσης, που έχασε τη ζωή του σε μάχη κατά των Μεσσηνίων ενταφιάστηκε στην αγορά της Μεγαλόπολης και λατρευόταν κάθε χρόνο με θυσία ταύρου και με ύμνους για τα κατορθώματά του, τους οποίους έψαλαν έφηβοι. Στη Μίλητο, ο Εύδημος και οι απόγονοί του ενταφιάστηκαν στο γυμνάσιο νέων (Nilsson, 1955).⁴³

Ιδιαιτερότητα της ελληνιστικής εποχής ήταν η ένταξη στην εκπαιδευτική διαδικασία ως ηθικών προτύπων και η ηρωοποίηση ατόμων σύγχρονων με τους μαθητές, που είχαν αποβιώσει. Το ανάλογο συνέβαινε και για συμμαθητές τους που διακρίνονταν για το ήθος και την επιμέλειά τους και έχαναν τη ζωή τους σε ατυχήματα συνήθως κατά την εκτέλεση γυμναστικών ασκήσεων. Αποτελούσαν κάτι ξεχωριστό, γι' αυτό και τους αποδίδονταν οι ύψιστες τιμές, αυτές που αντιστοιχούσαν στη λατρεία των θεών και των ηγεμόνων, με συμμετοχή όλης της εκπαιδευτικής κοινότητας και, συχνά, και όλου του δήμου. Παράλληλα, επιτυγχάνονταν και δύο βασικοί στόχοι της εκπαίδευσης: από τη μια, υπήρχε ένα άριστο και μόνιμο πρότυπο προς μίμηση, από την άλλη καλλιεργούνταν στους μαθητές η αίσθηση του καθήκοντος του ατόμου για διάκριση και αναγνώριση.

Στην Αμοργό, για παράδειγμα, ο μαθητής Αλεξίμαχος έχασε τη ζωή του στο παγκράτιο και ανακηρύχθηκε ήρωας με ψήφισμα του δήμου. Προς τιμήν του θεσπίστηκε γιορτή με αγώνες, λαμπαδηδρομία και πομπή με τη συμμετοχή πρυτάνεων, γυμνασιάρχου, εφήβων και όλων των νεότερων μαθητών, με θυσία ταύρου και συμπόσιο στο γυμνάσιο.⁴⁴ Στο ηρώον του γυμνασίου της Καλυδώνας αποκαλύφθηκε βάθρο με βωμό και, από κάτω, μνημείο με δύο σαρκοφάγους και την επιγραφή «στον ήρωα Λέοντα, τον νέο Ηρακλή» (ίσως για τον αποβιώσαντα έφηβο) (Dyggve, 1934; Nilsson, 1955). Στη Μίλητο, επίγραμμα προς τιμήν ηρωοποιημένου οκταετούς μαθητή που έχασε τη ζωή του στην παλαιστρα αναφέρει ότι «λάμπει σαν αστέρι» πάνω από τα γυμναζόμενα παιδιά της Μιλήτου. Σε ψήφισμα της βουλής και του δήμου ίσως της πόλης Νότιον αναφέρεται η λατρεία Αθηναίου (εφήβου ή νέου) που διακρίθηκε για το ήθος του και γι' αυτό χαρακτηρίζεται με τα λόγια «*εύμενής*» και «*άει τῶν καλλίστων ὀρεγόμενος*». Ανατίθεται στον γυμνασίαρχο να διοργανώνει ετησίως μία «*διαδρομή*» με θυσία προς τιμή του, με τη συμμετοχή εφήβων και νέων, και στον παιδονόμο έναν «*ἀγῶνα παιδῶν*» δημοσία δαπάνη.⁴⁵

Θεοποίηση ηγεμόνων

Μια άλλη πλευρά του δημόσιου βίου που χρησιμοποιούνταν ως μέσο κοινωνικοποίησης των μαθητών ήταν η *λατρεία του ηγεμόνα*. Αρχικά, στις ελληνιστικές πόλεις της Μικράς Ασίας αποδίδονταν οι ύψιστες τιμές στον εκάστοτε ανώτερο άρχοντα, στον μονάρχη, άλλα ισχυρά πρόσωπα, ευεργέτες, χαμηλόβαθμους άρχοντες, αργότερα σε Ρωμαίους αξιωματούχους και, στα αυτοκρατορικά χρόνια, στον Ρωμαίο αυτοκράτορα. Εξαίρεση

⁴¹ SIG³ 624.

⁴² Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη ιστορική* XXIX 18.

⁴³ I. Milet I, 3, 247 (Μίλητος); AM IX 1884, 28-30 (για την πόλη Ποιμανηρόν και τα «ήρωα» προς τιμήν του Ασκληπιάδη, με «καταδρομές» προς τιμήν του υιού του Οινιάδη και στεφάνωση του εγγονού του Δημητρίου σε ειδική τελετή με πομπή παιδών και εφήβων).

⁴⁴ IG XII 7, 515 (Αμοργός).

⁴⁵ JÖArch XIII 1910, 112 (Μίλητος), από:

<http://archive.org/stream/jahresheftedes13stuoft#page/n125/mode/2up>; JÖsArch VIII 1905, 163, από: <http://archive.org/details/jahresheftedes08stuoft> (Νότιον).

αποτελούσαν οι βασιλείς της Περγάμου, οι οποίοι επέτρεπαν τη θεοποίησή τους μετά τον θάνατό τους. Για παράδειγμα, προς τιμήν της Απολλωνίδος, συζύγου του Αττάλου Α', η οποία ξεχώριζε ως προσωπικότητα, οικοδομήθηκε ναός στην πατρίδα της, την Κύζικο.⁴⁶ Σύμφωνα με ψήφισμα από την Τέω που αναφέρεται στη λατρεία της⁴⁷, καθιερώνεται ετήσια εορτή, κατά την οποία οι ιερείς της λατρείας του ηγεμόνα και οι λοιποί αξιωματούχοι της πόλης θα προσφέρουν θυσία, παιδιά θα ψάλλουν δίπλα στον βωμό και κορίτσια θα τραγουδούν ύμνο. Στην ίδια πόλη, αναφέρεται η εορτή «Φιλεταίρια», αφιερωμένη στον ιδρυτή της δυναστείας των Ατταλιδών Φιλέταιρο.⁴⁸ Σε άλλη επιγραφή από την ίδια πόλη,⁴⁹ σε καθημερινή τελετή στον ναό του Διονύσου προς τιμήν του αυτοκράτορα Τιβέριου, οι έφηβοι, ο ιερέας και οι παιδιά έπρεπε να ψάλλουν ύμνους.

Οι γιορτές για τους ηγεμόνες συνοδεύονταν από αγώνες και τελούνταν σε τακτά χρονικά διαστήματα ή περιστασιακά με αφορμή κάποιο γεγονός. Στη Σηστό, ο Μενάς πρόσφερε θυσίες και διοργάνωνε κάθε μήνα, στα γενέθλια του βασιλιά, αγωνάρια για εφήβους και νέους και ο γυμνασίαρχος Αγίας πρόσφερε όπλα ως έπαθλα στους αγώνες αυτής της ημέρας.⁵⁰

Η συμμετοχή στην όλη διαδικασία ήταν υποχρεωτική για όλους (Nilsson, 1955) και το τελετουργικό συγκεκριμένο: οι ιερείς άνοιγαν τους ναούς, πρόσφεραν θυσίες, προσεύχονταν υπέρ υγείας του τιμωμένου προσώπου που το υποδέχονταν όλοι μαζί σε επίσημη πομπή (ιερείς, ιέρειες, αξιωματούχοι, νικητές αγώνων στεφανωμένοι, γυμνασίαρχος με εφήβους και νέους, παιδονόμος με παιδιά).⁵¹ Με ανάλογη τιμητική πομπή μια υποταγμένη πόλη υποδεχόταν τον νέο ηγεμόνα ως δείγμα υποταγής και ικεσίας, όπως στην Αντιόχεια, όπου όλοι (σατράπες, ιερείς, αξιωματούχοι, στρατός, έφηβοι κ.λπ.) υποδέχθηκαν εορταστικά τον κατακτητή Πτολεμαίο Γ' μπροστά στις πύλες της πόλης⁵² (Mitteis & Wilcken, 1912).

Η βαρύτητα της λατρείας του ηγεμόνα διαπιστώνεται και από τη συνήθεια, που καθιερώθηκε από την ελληνιστική περίοδο, να τοποθετείται το άγαλμα του λατρευόμενου δίπλα στους θεούς-προστάτες του γυμνασίου. Στο γυμνάσιο των εφήβων της Περγάμου βρέθηκε ενεπίγραφη βάση με τιμητικές αναφορές στους «σεβαστούς θεούς» (Οκταβιανός Αύγουστος, Λιβία), στον Ερμή και τον Ηρακλή. Προφανώς εκεί ήταν τοποθετημένα τα αγάλματα των θεοποιημένων ηγεμόνων δίπλα στους δύο θεούς-προστάτες της παλαιόστρας (Radt, 1999). Με αυτό τον τρόπο εκφραζόταν και η αγάπη των πολιτών προς την πατρίδα και η πίστη τους στο ισχύον πολιτικοκοινωνικό σύστημα, τόσο στα πολυπολιτισμικά ελληνιστικά βασίλεια, όπου η θεοποίηση του μονάρχη χρησιμοποιήθηκε ως συνδεδεμένος κρίκος των υπηκόων, όσο και αργότερα επί Ρωμαίων. Επιπλέον, στην περίπτωση των μαθητών, ο ενεργός ρόλος τους σε θέματα λατρείας όχι μόνο τους εισήγαγε στην κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και τους εκπαίδευε στις αποδεκτές συμπεριφορές στο πλαίσιο του κοινού δημόσιου βίου, αλλά τους καλλιεργούσε και την αφοσίωση στο κράτος και τους επικεφαλής του, διασφαλίζοντας μ' αυτό τον τρόπο τη συνέχιση της ενότητας. Στα

⁴⁶ Πολύβιος *Ἱστοριῶν* 22.20.

⁴⁷ OGI 309.

⁴⁸ CIG 3660 και 764; BCH 1979, 103, 1, 327-359, από:

http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/bch_0007-4217_1979_num_103_1_1988; Michel (1900): No 499, από: <http://archive.org/stream/recueildinscript00michuoft#page/372/mode/2up>.

⁴⁹ CIG 3062.

⁵⁰ OGI 339; AM XXXIII 1908, 380.

⁵¹ OGI 332 (Πέργαμος ή Ελαία, για τον Άτταλο Γ'); SIG³ 798 (Κύζικος επί Καλιγούλα).

⁵² Mitteis & Wilcken (1912), A 2, Nr 1, από: <http://archive.org/details/grundzgeundchr11wilc>

ρωμαϊκά χρόνια, η πίστη και η υποταγή των Ελλήνων επιδεικνυόταν και με άλλες πράξεις, όπως η θεοποίηση του ρωμαϊκού λαού και της Ρώμης, η ανέγερση ναών και η διοργάνωση εορτών. Για παράδειγμα, στη Μίλητο, στο πλαίσιο της λατρείας της Ρώμης και του ρωμαϊκού λαού, την 1^η του μήνα Ταυρεώνα (Απρίλιος), ο ιερέας πρόσφερε θυσία, την 11^η οι γυμνασίαρχοι, νέοι και παλιοί, και οι έφηβοι θυσιάζαν και διοργάνωναν αγώνα νέων με έπαθλα όπλα, ενώ την 21^η πραγματοποιούνταν λαμπαδηδρομία στην παλαιότερα παιδων σε συνεργασία με τους παιδονόμους (Nilsson, 1955; Wiegand, 1911).

Δημόσιες τελετές

Κοινωνικοποίηση των μαθητών επιτυγχανόταν με την υποχρεωτική συμμετοχή τους σε ένα πλούσιο, υψηλών απαιτήσεων πρόγραμμα εορτών και δημοσίων εκδηλώσεων με θρησκευτικο-λατρευτικό και κοινωνικο-πολιτικό χαρακτήρα που διοργανώνονταν από τις πόλεις. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό για την πληθώρα των εκδηλώσεων είναι απόσπασμα από σχολικό ημερολόγιο από την Κω,⁵³ το οποίο για το διάστημα δύο μηνών ενημερώνει για σχεδόν καθημερινές εορταστικές διοργανώσεις εκτός σχολείου με τη συμμετοχή των μαθητών.

Για να ανταποκριθούν σε ένα τέτοιο πρόγραμμα, οι μαθητές προετοιμάζονταν κατάλληλα από τους δασκάλους τους με ευθύνη του παιδονόμου και του γυμνασιάρχου. Συμμετείχαν στις εκδηλώσεις, ακολουθώντας συγκεκριμένο πρωτόκολλο και με συγκεκριμένο ρόλο, συχνότατα ως μέλη χορών που απέδιδαν ύμνους σε τιμώμενα πρόσωπα ή σε θεούς, αλλά και πομπών προς τα ιερά, όπου προσφερόταν θυσία. Σύμφωνα με μαρτυρίες (Nilsson, 1955), στη Μίλητο, από τους τόκους της δωρεάς του Ευδήμου για το σχολείο παιδων καθιερωνόταν σχολική εορτή με πομπή και θυσία στο ιερό του Διδυμαίου Απόλλωνα, με συμμετοχή των παιδονόμων, παιδων, δασκάλων και άλλων, κάθε τέσσερα χρόνια συγχρόνως με τη μεγάλη γιορτή των «*Διδυμαίων*», ενώ στα ενδιάμεσα τρία χρόνια μικρότερη γιορτή, τα «*Βοήγια*» (πομπή με μεταφορά ταύρου). Στους Δελφούς,⁵⁴ λόγω της δωρεάς 3.000 δραχμών από τον Άτταλο Α΄ για τη λατρεία των θεών, θεσπίστηκε η εορτή «*Αττάλεια*», με πομπή προς τον ναό του Απόλλωνα, όπου συμμετείχαν στεφανωμένοι οι ιερείς, οι αρχές της πόλης και οι παίδες, θυσία ταύρων στον Απόλλωνα, την Άρτεμη και τη Λητώ και συμπόσιο. Στη Μαγνησία στον Μαϊάνδρο ποταμό⁵⁵ γινόταν μεγάλη γιορτή προς τιμή του Δία Σωσίπολη, για την οποία οι παιδονόμοι είχαν επιλέξει εννιά αγόρια και οι γυναικονόμοι εννιά κορίτσια που, πριν από την τέλεση θυσίας ταύρου, θα στέκονταν δίπλα στον ιερέα και την ιέρεια, τους αξιωματούχους και τους κατοίκους της πόλης και θα έψελναν προσευχή. Μετά τη θυσία, όλοι θα πήγαιναν εν πομπή στην αγορά, όπου θα τεμαχιζόταν το θύμα και θα μοιραζόταν στους συμμετέχοντες. Τέλος, στην Ερέτρια,⁵⁶ αγόρια και κορίτσια συμμετείχαν σε πομπή στη γιορτή του Ασκληπιού (Marrou, 1957).

⁵³ SIG³ 1028/2^{ος} αι. π.Χ.: Πρώτος μήνας: «Θυσία για τον Δία και την Αθηνά Πολιάδα και Νικηφόρο, αγωνάριο παιδων στο άλσος των Κυπαρισσιών, πομπή προς τιμήν του βασιλιά Πτολεμαίου [ενν. Στ΄ Φιλομήτορος ή Ζ΄ Ευεργέτη], πομπή στο Δάλιο [ιερό του Απόλλωνα] ...». Δεύτερος μήνας (Αρταμίτιος): «Αγωνάριο εφήβων, πομπή προς τιμή του Ευμένη [μάλλον Β΄], θυσία και αγωνάριο παιδων στο βωμό των δώδεκα θεών και στο άλσος των Κυπαρισσιών, «Πυθόκλεια» προς τιμήν του Δία Σωτήρα, αγωνάριο εφήβων, πομπή το Δάλιο, πομπή προς τιμή των Μουσών, πομπή προς τιμή του βασιλιά Άτταλου, αγωνάριο εφήβων, «απόδειξις» για τον έλεγχο των διδαχθέντων».

⁵⁴ SIG³ 672.

⁵⁵ SIG³ 589.

⁵⁶ IG XII, 9,194.

Η υποχρεωτική ενεργός εμπλοκή των μαθητών στους εορτασμούς, εκτός από την καλλιέργεια του σεβασμού σε πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα και τη διασφάλιση της μελλοντικής συνοχής της κοινωνίας, μπορεί να οφείλεται και σε πρακτικούς, οικονομικούς λόγους. Βάση όλων των εορτασμών ήταν η μουσική, η οποία (τουλάχιστον στις αρχές των ελληνιστικών χρόνων) αποτελούσε το δεύτερο κατά σειρά σημαντικότερο διδασκόμενο αντικείμενο. Ιδιαίτερα η χορική μουσική κυριαρχούσε στις πάσης φύσεως εκδηλώσεις. Η δημιουργία χορού, όμως, δεν ήταν κάτι απλό. Προϋπέθετε άτομα με μουσική παιδεία, συχνά υψηλού επιπέδου, αλλά και μεγάλο κόστος, λόγω της διεύρυνσης της δημόσιας λατρείας. Η εύκολη και σχεδόν ανέξοδη λύση ήταν οι μαθητές, οι οποίοι διδάσκονταν και ασκούσαν συστηματικά στη μουσική.

Ανάλογες περιπτώσεις αναφέρονται στις πηγές καθ' όλη την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, με κορύφωση στα αυτοκρατορικά χρόνια. Ο δήμος των Δελφών,⁵⁷ για παράδειγμα, ανέθεσε στον δάσκαλο του χορού να διδάξει και να ασκήσει τους συμμετέχοντες στον χορό σε παιάνα και ύμνο που είχε συνθέσει ο Αθηναίος ποιητής Κλεοχάρης προς τιμήν του Απόλλωνα. Στην Τέω,⁵⁸ ο παιδονόμος όρισε τα κορίτσια που θα συμμετείχαν στην πομπή και θα έψαλαν ύμνο προς τιμή της βασίλισσας της Περγάμου Απολλωνίδος. Στην Αρκαδία,⁵⁹ τα παιδιά εκπαιδεύονταν συστηματικά στο τραγούδι και τον χορό και συμμετείχαν σε αγώνες στο θέατρο με τη συνοδεία των αυλητών του Διονύσου. Στη Δήλο,⁶⁰ οι Αθηναίοι πολίτες τίμησαν τον Αμφικλή για τη σύνθεση ύμνου προς τιμήν των πολιούχων θεών του νησιού και του αθηναϊκού λαού και για τη διδασκαλία των παιδών στην απόδοσή τους με συνοδεία κιθάρας. Στη Στρατονίκεια,⁶¹ κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, τριάντα παιδιά αριστοκρατικής καταγωγής έπρεπε, καθημερινά, ντυμένοι στα λευκά και στεφανωμένοι να πηγαίνουν στο Βουλευτήριο συνοδευόμενοι από τον παιδονόμο των παιδών, έναν κήρυκα και έναν κιθαρωδό, όπου έψαλαν ύμνο για τους θεούς της πόλης Δία Πανάμαρο, Εκάτη. Τέλος, στη Μικρά Ασία, επί Κλαυδίου, οργανωμένος σύλλογος ενηλίκων αριστοκρατών είχε αναλάβει την απόδοση ύμνων στο πλαίσιο της λατρείας του αυτοκράτορα. Λόγω του κόστους, με εντολή του ανθύπατου Παύλου Φάβιου Περσικού ανατέθηκε αυτό το καθήκον σε ομάδα εφήβων αριστοκρατών (Nilsson, 1955).

Συμπεράσματα

Η παρουσίαση των τρόπων, με τους οποίους οι μαθητές κατά τα ελληνιστικά και τα αυτοκρατορικά χρόνια προετοιμάζονταν για την ένταξή τους στον κοινωνικό και δημόσιο βίο βασίστηκε, κυρίως, σε επιγραφικό υλικό, το οποίο δυστυχώς είναι ελλιπές, γεγονός που επηρεάζει και την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων. Παράλληλα, συνδέεται με μεμονωμένες πόλεις, κυρίως της Μικράς Ασίας, οι οποίες παρά την ένταξή τους σε ευρύτερες πολιτικές οντότητες (ελληνιστικά βασίλεια) συνέχισαν να λειτουργούν με τους θεσμούς των πόλεων-κρατών ακολουθώντας μια εκπαιδευτική πολιτική που ταίριαζε στις κοινωνικές και οικονομικές δομές τους. Αυτό δεν σημαίνει πως η εκπαίδευση έχει αποκτήσει δημόσιο χαρακτήρα. Αντιθέτως, συνεχίζει να είναι ιδιωτική υπό δημόσια, όμως, επίβλεψη, ενώ η συμβολή ευεργετών φαίνεται να είναι καθοριστική (Μίλητος, Βέροια,

⁵⁷ SIG³ 450.

⁵⁸ OGI 309, 3^{ος}/2^{ος} αι. π.Χ.

⁵⁹ Πολύβιος, *Ιστορίαι*, Δ' 20, 8-12.

⁶⁰ SIG³ 662.

⁶¹ CIG 2715.

Τέως κ.λπ.). Ωστόσο, παρά την αποσπασματικότητα των άμεσων μαρτυριών κατανοεί κανείς ότι το σχολείο ήταν ανοικτό στην κοινωνία. Κύριο μέλημα της εκπαίδευσης ήταν ο συσχετισμός της απόκτησης γνώσεων και της εν γένει καλλιέργειας της προσωπικότητας του ατόμου βάσει της άμιλλας με τις δομές και τους θεσμούς λειτουργίας της κοινωνίας. Συνεπώς, βασικός εκπαιδευτικός στόχος ήταν η διαμόρφωση των μαθητών, μέσω της κατάλληλης προετοιμασίας, σε κοινωνικοποιημένα άτομα. Η κοινωνικοποίησή τους επιτυγχανόταν με την υποχρεωτική συμμετοχή όλων (αγοριών και κοριτσιών) σε σχολικούς αγώνες, μαθητικές ενώσεις, δημόσιες τελετές και σε όλες τις μορφές λατρείας (θεών, ηρώων, ευεργετών, συμμαθητών, αξιωματούχων, ηγεμόνων).

Αναφορές

- Baumgarten, R. (2006a). Schule: Elementar- und Grammatikunterricht – Griechenland. *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike* (σελ. 89-100). Darmstadt.
- Baumgarten, R. (2006b). Jugend – Griechenland. *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike* (σελ. 59-71). Darmstadt.
- Cormack, M.R. (1977). The Gymnasiarchal Law of Beroea, Ancient Macedonia II. *Papers read at the Second International Symposium held in Thessaloniki 19-24 August, 1973* (σελ. 139-150). Thessaloniki.
- Crowther, N.B. (1991). Euxenia, eutaxia, philoponia: three contests of the greek gymnasium, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 85, σελ. 301–304.
- Dumont, A., & Homolle, Th. (1892). *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*. Paris.
- Dyggve, E. (1934). *Das Heroon von Kalydon*, Danske Videnskabernes Selskab, Mémoires, Section des Lettres IV, 4.
- Harris, W. (1989). *Ancient Litteracy*. London, Harvard University Press.
- Hölscher, T. (1999). Vorläufige Überlegungen zum Verhältnis von Theoriebildung und Lebenserfahrung in der Klassischen Archäologie. *Posthumanistische Klassische Archäologie* (σελ. 173-192). München.
- Keil, J. (1952). *Das Unterrichtswesen im antiken Ephesos*. Wien: Anzeiger Akademie der Wissenschaften in Wien LXXXVIII.
- Laum, B. (1914). *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike. Ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte*, τόμος Α, Leipzig/Berlin, B. G. Teubner Verlag.
- Marrou, H.-I. (1957). *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag (dtv).
- Mitford, T.B. (1950). New Inscriptions from Roman Cyprus, *OpArch [Opuscula archaeologica]* 6, σελ.1-95. Retrieved Feb. 17, 2014, from <http://paspserver.class.utexas.edu/Cyprus.aspx>
- Nilsson, M. (1955). *Die hellenistische Schule*. München: Verlag C.V. Beck.
- Radt, W. (1999). *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Robert, L. (1937). *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*. Paris: E. de Boccard.
- Schmitz, Th. (1997). *Bildung und Macht. Zur sozialen und politischen Funktion des zweiten Sophistik in der griechischen Welt der Kaiserzeit*. München: Verlag C.V.Beck.
- Ziebarth, E. (1909). *Aus dem griechischen Schulwesen. Eudemos von Milet und Verwandtes*. Berlin: B. G. Teubner Verlag.
- Wiegand, Th. (1911). *Siebenter vorläufiger Bericht über die von den Königlichen Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen*. Berlin: Preussische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Ανακτήθηκε στις 17 Φεβ. 2014, από <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/wiegand1911>